

Arap Dili Yapısı ve Dış Çevrenin Kelime Türetmede Rolü

- *The Arabic Language Structure and the Role of External Environment in Vocabulary Derivation* - Abdullah KUŞÇUOĞLU*

Atıf/Citation: KUŞÇUOĞLU, Abdullah. "Arap Dili Yapısı ve Dış Çevrenin Kelime Türetmede Rolü [*The Arabic Language Structure and the Role of External Environment in Vocabulary Derivation*]". *Düzce Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* [*Journal of Düzce University Faculty of Theology*] 6/1 (Bahar 2022): 8-26.

Öz

Ses; akciğere gelen havanın ses yolunda meydana getirdiği titreşimlerdir. İnsanoğlu çevresel faktörlerin ve ruhsal yapısının etkileriyle durum, olay ve hissiyatının tercümanı olan sesleri sembolize eden harfleri icat etmiş, meramını muhatabına ulaştırmıştır. Ses, harf ve kelimeleri yapı ve anlam açısından uyumlu hale getirme çabası insanoğlu tarihi kadar eskidir. Arap kelimeleri *istikak* denilen yöntem ile türetilirler ve bu canlı ve devamlı yöntem günlük hayatın hissi ve manevî izlerini gelecek kuşaklara aktarır. Kelime yapılarının birbirleri arası ilişkileri ve her bir yapının genel ve özel manaları kavrandığı ölçüde Arap kelâmı da o ölçüde kavranmış olur. Kelimeler asıllarına döndürüldüğünde belirgin ortak sesler ve manalar topluluğunda birleşmektedirler. Mütakaddim Arap dilcilerinden olan el-Halîl b. Ahmed, es-Sîbeveyh, İbn Cinnî vb. dilciler iki harfi müşterek olan lafızlar arası bağı ve hatta tek harfi bir olan başka lafızların mana benzerlikleri yanında sıfat ve mahreçleri arası benzerliklerini de araştırarak ses, harf ve kelime ilişkisinin önemini vurgulamışlardır. Bu makalede Arap seslerinin özelliklerine ve bu seslerin harflere bürünme şekillerine, ortak manalarına değinip lafzın asıl binası üzerine inşa edilen yeni kelimelerin oluşum safhalarına değinilecektir.

Anahtar Kelimeler: Arap Dili, Anlam, Çevre, Yapı, Kelime, Ölçü, Harf, Ses.

Abstract

Sounds are vibrations caused by air entering the lungs in the vocal tract. With the effects of environmental factors and psychological states, human beings have invented the letters that symbolize the sounds, which are the interpreters of the situation, event and feeling, and convey their meaning to the addressee. The effort to harmonize sounds, letters and words in terms of structure and meaning is as old as human history and sentences are a result of this effort. Arabic words are derived by the method called *istikak*, and this dynamic and continuous method transfers the emotional and spiritual traces of daily life to future generations. To the extent that the relations between the word structures and the general and specific meanings of each structure are comprehended, the Arabic language will be comprehended to the same extent. When the words are returned to their original form, they unite in a distinctive common sound and meaning group. Earlier Arab linguists, such as: al-Khalîl b. Ahmed, es-Sîbeveyh, Ibn Jinni etc. have emphasized the importance of sound, letter and word relationship by investigating the bond between words with two letters in common and even the similarities between adjectives and their origins as well as the meaning similarities of other words with a single letter. In this article, we will mention the characteristics of Arabic sounds, the way these sounds take on letters, their common meanings, and we will mention the formation stages of new words built on the original foundation of the word.

* Dr. Öğr. Üyesi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Arap Dili ve Belagatı Anabilim Dalı Öğretim Üyesi [Assistant Professor, Nevşehir Hacı Bektaş Veli University, Faculty of Divinity, Department of Arabic Language and Literature], abdullahkuscuoğlu@hotmail.com, ORCID: [0000-0002-6800-4804](https://orcid.org/0000-0002-6800-4804).

Keywords: Arabic Language, Meaning, Environment, Structure, Word, Measure, Letter, Sound.

Giriş

Seslerin harflere bürünerek oluşturdukları kelimeler, bir veya iki kök harfleri bir olan veya farklı olup bir harfte benzeşen kelimelerin benzer manayı taşıyan başka kelimeler oluşturdukları görülmektedir. Kelimelerin sîgaları ve vezinleri mana belirlemede önemli bir rol oynamaktadır. Fabrika kalıpları gibi lafızların dökülüp çıkarıldığı ve genel manaların tayin edildiği araçlar konumundadır.

Sesler ortama göre değişerek vaz' edilen harfler ve kelimeler vasıtasıyla manaları ifade ederler. Lafız ile mana arasında doğrudan bir ilişki vardır. Vaz' ve delâlet arasında ise sebep-sonuç ilişkisi vardır. Manasız bir lafız ya da lafzı olmayan bir mana bilinen ıstılâhî dil tanımını altına girmez.

1. Ses Kavramı

1.1. Sesin Etimolojisi

Sesin kökenini araştıran, kök bilgisi anlamlarını içeren bu terim Grekçe etimo (n)+ logos'a dayanır. Bir dilin dil hazinesinde bulunan seslerin ve kelimelerin kökenlerini, bu dile girmiş yabancı yeni ses ve kelimelerin geldiği dillerdeki asıl seslerini, kelimelerini, niteliklerini açıklama çalışmalarına denir. İsimden, fiilden, mastar vb. dil kavramlarından türetilen kelimelerin araştırılması konusu ses etimolojisinin konularını oluşturur.¹

1.2. Sesin Tanımı

Ses; kulağın duyabildiği, akciğerden gelen havanın ses yolunda oluşturduğu titreşime denir. Mecâzî manası ise: Herhangi bir davranış, tutum karşısında uyanan ruhsal tepkiye ses denir.²

Ses (الصوت) mastar olup صَاَتَ الشَّيْءُ يَصُوْتُ صَوْتًا fiilinden türemiştir. Câhiz: (ö.255/869) "Sesler, belli bir sıralamayı gözeterek harflerle anlamlı bir bütün oluşturduğu bir telaffuz/söyleyiş aracıdır. Konuşma, seslerin kendilerine has sıfatlarını birleştirerek ortaya çıkar ve bir sözü, vezinli ya da nesir bir cümleye dönüştürür ve ancak harflerin bir ölçü ve kurala dizilmesiyle gerçekleşir." demiştir.³

" " صِيْثٌ denilir.⁴ Yani; bir kişiyi diğerlerinden farklı kılan ve öne çıkaran şeyin, o kişinin şahsiyetinin sese bürünerek bir vasıf kazanması ve onu farklı kılmasıdır. Nasıl ki; her canlının kendine has bir kişiliği var ise ses tonu da onu başkalarından ayırt eden bir faktördür.

1.3. Ses Bilimi

Ses bilimi; insanoğlunun seslerini veya etrafındaki varlıkların çıkardığı seslere verdiği tepkiler ile oluşmuş seslerin evrelerini, belirli yöntemlerle sınıflandırılması, muhatabına aktarılması yönünü inceleyen bir bilim dalı olarak karşımıza çıkmaktadır.⁵ Ses bilimi; dilbilimin yan kollarından biri olma özelliğini İsviçreli dilbilim adamı Ferdinand De Saussure tarafından 20. yüzyıl başlarında kazanmıştır. Dil, ortak kültür olarak bütün insanlık tarihinin en büyük mirası olduğundan, ses ilmi de ona bağlı

¹ Muhammed Cevâd Nûrî, *Kitâbu ilmu'l-esvâti'l-arabiyye* (Ürdün: Câmîatu'l-Kudsi'l-Mukaddese, 2007), 13-16; Osman Fikri Sertkaya, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi* 2012, 4/43-72.

² Ebu'l-Fazl Cemâluddîn Muhammed Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab* (b.y.: Dâru Sâdr, 1993), 6/35; Ebû Alî el-Hüseyn b. Abdillâh b. Alî İbn Sînâ, *Esbâbu hudûsu'l hurûf* (Kâhire: Matbaatu Mueyyid, 1914), 6; Abdu'ttevvâb Ramadân, *el-Medhalu ilâ ilmi'l-lügati ve menâhici'l-bahsi'l-lügavî* (Kâhire: Mektebetu'l-Hancî, 1/2010).

³ Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn* (Lübân: Dâru Mektebeti'l-Hilâl, 2002), 1/79.

⁴ İbn Cinnî, *Sırru sinâati'l-i'râb* (Lübân: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2000), 1/25.

⁵ Aksan Doğan, *Her Yönüyle Dil-Ana Çizgileriyle Dilbilim* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2003), 2/9.

olarak eski dönemlerden beri ilgi odağı olagelmıştır. Kelime oluşumunun daha sonraki aşaması olan cümleyi ve ona bağlı olarak giydirilmiş manalar topluluğunu oluşturan asıl ögenin ses olduğu görülmektedir.⁶

1.3.1 Araplar'da Ses Bilimi

Ses ve harf ilmiyle başlayıp delâlet ilmiyle gelişen ve sonuçta özgün felsefesi bulunan bir ilim dalı halini alan Arap ses biliminin bütün merhalelerini konu alan en kapsamlı kitabın es-Süyûtî'nin, (ö.911/1505) *el-Müzhir* adlı eserinin olduğunu görürüz. Günümüzde ise buna benzer çalışmalarıyla öne çıkanlardan Abdolvâhid el-Vâfî'yi ve İbrâhim Enis'i zikredebiliriz.⁷

Temmâm Hassân'ın *Menâhicu'l-bahs fi'l-lüga* ve *el-Lüगतu beyne'l mi'yâriyye ve'l-vasfiyye* kitapları ise titiz bir çalışmanın ürünleri olarak günümüz dil ekollerinin görüşlerini içine almış ve incelemiştir.⁸

Ses ilminin ve ona bağlı ilimlerin kurallarını ve hakikatlerini nakledip ileriye taşıyan ve günümüze hitap eden âlimlerden birisi de şüphesiz Saîd el-Afgânî'dir. O *Fî Usuli'n-nahv* adlı kitabında kıyâs metodunu, dil meselelerinin inceliklerini ele almış, iştikâk ilmiyle özelden genele, cüz'iyattan külliyyata varış metodunu kullanarak günümüz araştırmacılarına model olmuştur. Bu meyanda Abdulkâdir el-Mağribî, Abdullâh Emin, Mustafâ Cevâd gibi dilticileri de zikredebiliriz.⁹

1.3.2. Arap Sesleri, Harfleri

Basit imkânlarla Arap dilinin ses ve harf ölçülerini doğru bir şekilde tespit etmek gayreti içinde bulunmuş olan mütekaddim dil âlimlerinin başında hiç şüphesiz el-Halîl b. Ahmed (ö.175/791) gelir.¹⁰ el-Halîl b. Ahmed, ses ıstılâhını kullanmamıştır. Harfleri; harflerin sesleri ve harflerin isimleri olarak ikiye ayırmıştır. *كاف* kelimesindeki *kaf* harfi ile *مَالِك* kelimesindeki *kaf* harfi ve *ضَرَبَ* fiilindeki *ba* harfinin nasıl telaffuz edileceğine dair yönelttiği bir soruya : “ *باءٌ و كَافٌ* deriz.” cevabını aldığıında el-Halîl b. Ahmed : “Siz harfin ismini söylediniz. Sorduğum harfleri telaffuz etmediniz.”¹¹ demiştir. Bu cevaptan anlaşıldığına göre el-Halîl b. Ahmed, harfin sesi ile harfin ismini ayırmıştır. *Hurufu'l-kelime* ibaresinden de kelimenin sesleri manasını kastetmiştir.¹² Sibeveyh (ö.180/796) de harf ıstılâhını kullanmış, bununla sesi kastetmiştir. İbn Cinnî (ö. 392/1002) ise; harf yerine sesi kullanarak çağımızda bilinen yerleşik terimi oluşturmuştur.¹³

el-Halîl b. Ahmed, Arapça'da 29 harf bulunduğunu savunur. Harflerden 25 tanesini sahih olarak küllî ve cüz'î sifatlara ayırmış ve mertebelerini açıklamıştır. Geri kalan dört tanesinin boğaz ve ağız boşluğu harfleri olduğunu, cevf harfleri ve med harfleri diye isimlendirerek *elif'ul-leyyine*, *vav*, *ya* ve *hemze'* den oluştuğunu söylemiştir.¹⁴

⁶ Bessâm Burke, *İlmu'l-esvati'l-âmm* (Lübnân: Merkezu'l-İnmâ el-Kavmî, 1988), 10.

⁷ Subhî Sâlih, *Dirâsât fi fikhî'l-luga* (Lübnân: Dâru'l-İlim li'l-Melâyîn, 1983), 10. Baskı, s.8-9.

⁸ Sâlih, *Dirâsât*, 11.

⁹ Sâlih, *Dirâsât*, 13-15.

¹⁰ Ebû Abdîrrahmân Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî, *Kitâbu'l-Ayn*, thk. Mehdî el-Mahzûmî ve İbrâhîm es-Sâmerrâî (b.y.: Dâru Mektebetu'l-Hilal, ts), 1/47-50.

¹¹ Halîl b. Ahmed, *Kitâbu'l-Ayn*, 1/11.

¹² Temmâm Hassân, *el-Lüगतu beyne'l-mi'yâriyye va'l-vasfiyye* (Mağrib: Dâru's-Sakâfe, ts), 168; Ebû Bişr Amr b. Osmân b. Kanber Sibeveyh, *el-Kitab*, thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn (Kâhire: Mektebetu'l-Hancî, 1988), 4/434-435; Ahmed Muhammed Sâlim ez-Zevî, “el-Halîl b. Ahmed râidu ilmu'l-esvât”, *Mecelletü Külliyyetü'l-Âdâb* 9, 1-21,

¹³ İbn Cinnî, *Sırru sinâati'l-i-râb*, 1/19-20.

¹⁴ Halîl b. Ahmed, *Kitâbu'l-Ayn*, 1/57.

Sîbeveyh, Arap harflerinin 29 tanesinin asıl olduğunu savunur. Bu asıl harflere mülhâk olan ve fer'i harfler olarak adlandırdıklarıyla harf sayısını 35'e çıkarmıştır.¹⁵ Sîbeveyh, bunlar dışında istihsân yapılması mümkün olmayan harfleri de katarak Arap harflerini 42'ye kadar çıkarmıştır.¹⁶ İbn Cinnî ise asıl Arap seslerinin (harflerinin) 29 tane olduğunu söyler.¹⁷

1.3.2.1. Arap Dili Seslerinin Sıfatları

el-Halîl b. Ahmed, Arap seslerinin yedi sıfatından bahseder. Bunlar:

1-Sahîh ve illetli: el-Halîl b. Ahmed, Arap harflerinin 29 tane asıl harften oluştuğunu, bunlardan 25 tanesinin sahîh, *elif*, *vav*, *ya* ve *hemze'*den oluşan dört tanesinin ise illetli harfler olduğunu söylemiştir.

2-Harfleri sıfatlarına göre iki kısma ayırır: Zelakâ ve müsammam. Zelakâ: Sabit olmayıp harflerle etkileşerek değişen ve manaya tesir eden sıfatlardır. Çoğu zaman kelimelerin sîgalarına uyumludurlar ve konuşmada çokça kullanılırlar. Telaffuzları kolay ve rahattır. Zorlanılmadan seri konuşmaya müsaittirler. Müsammam harfler ise illet harfleri ve zelakâ harfleri dışında kalan 19 harftir. Değişken bir yapı da olmadıkları için telaffuzlarında kısmen zorluk çekilir, seri konuşmaya zelakâ harfleri kadar müsait değillerdir. Binâ sîgaları her kelimeye uygun düşmez.¹⁸ İbni Cinnî, el-Halîl b. Ahmed'in sözünü şöyle özetler: "Birinci kısım: Zelakâ harfleri altı tanedir. Bunlar: م, ب, ف, ن, ر, ل. İkinci kısım: Müsammam ve geriye kalan harflerdir."¹⁹

3-Mechûr ve Mehmûs (cehr ve hems) : Nefesin akışına göre nefesi zorlayan, engelleyen bir şey mani değil ise bu harflere mechûr (cehr) denir ve harfleri şunlardır: "ن, ر, ط, د, ز, أ, ع, غ, ق, ج, ي, ض, ل"; nefesin akışına engel bulunup, konuşmayı zorlayan harflere de mehmûs (hems) denir ve harfleri şunlardır: "ف, هـ, ح, خ, ك, ش, س, ت, ص, ث, ف". el-Halîl b. Ahmed, bu istilâhları kitabında belirtmemiştir. Ancak İbn Keysân (ö.320/932), el-Halîl b. Ahmed'den rivâyetle "Mechûr ve mehmûs istilâhlarını el-Halîl b. Ahmed'in kullandığını aktaran bir kişiden duydum." der. el-Halîl b. Ahmed şöyle söylemiştir: "Ben neden *elif* ile başlamadım. Çünkü bu harfte noksanlık, değişkenlik ve hazf olur. Ha (ها) harfi ile de başlamadım. Çünkü gizli bir mehmûstur ve sesi yoktur."²⁰

4-İsti'lâ ve İstifâl: İsti'lâ harfleri 7 tane olup dilin üst damağa yükselmesine denir. Bunlar: غ, ف, ط, ض, خ, ص, ض, ط, ف, غ. İstifâl ise aşağı manasında, tecvidde ise dilin aşağıya doğru meyletmesine denir. Geri kalanlar ise istifâl harfleridir.

5-Lîn harfleri. İlet harflerinden *ya* ve *vav* harfleridir.

6-İhfâ harfleri: Bunlar: ت, ث, ج, د, ذ, س, ش, ص, ض, ط, ظ, ق, ك

7-Mehtût harfleri. Bu sığata uygun harf *hemze'*dir.²¹ "Mehtût" kelime manası: Yırtmak, dökmek, kırmak, koparmak manalarına gelir.²²

Sîbeveyh de harflerin sıfatlarını şöyle açıklamıştır:

¹⁵ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 4/432.

¹⁶ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 4/432.

¹⁷ İbn Cinnî *Sırru smâati'l-i'râb*, 1/45.

¹⁸ Halîl b. Ahmed, *Kitâbu'l-Ayn*, 1/59-60.

¹⁹ İbn Cinnî, *Sırru smâati'l-i'râb*, 1/65-70.

²⁰ Halîl b. Ahmed, *Kitâbu'l-Ayn*, 1/60.

²¹ Halîl b. Ahmed, *Kitâbu'l-Ayn*, 1/17-70.

²² Muhammed b. Muhammed b. Abdirrezzâk el-Hüseynî ez-Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs* (b.y.: Mevkiu'l-Verrâk, ts.), 1/1199.

1-Cehr (mechûr) olanlar: Bir harfi harekeli okurken mahreçte aralık bırakılmadan nefesin tamamını veya çoğunu tutarak sesin açıkça çıkarılması haline denir.²³ Mechûr harfler ise şunlardır: “ ا، ن، ر، ط، د، ز، ظ، ذ، ب، م، و، ع، غ، ق، ج، ي، ض، ل”.

2-Mehmûs harfleri: Bunlar harekeli okunurken mahreçte aralık bırakıp nefesin akarak çıkmasına denir. Harfleri ise şunlardır: “ ه، ح، خ، ك، ش، س، ت، ص، ث، ف”²⁴

3-Şiddet harfleri: Şiddet harfleri okurken harfi sakın okuyup sesin keskin olarak akmadan çıkmasına denir. Bu harfler ise şunlardır: “ الهمزة، ق، ك، ج، ط، ت، د، ب”

4-Rihvet (rahavet) harfleri: Rihvet harfleri sakın okunurken sesin tam manasıyla akmasına denir. İlgili harfler şunlardır: “ ه، ح، غ، خ، ش، ص، ض، ز، س، ظ، ث، ذ، ف”

5-Ayn harfi: Rihve ve şiddet arası bir harf olup (ح) harfiyle olan sıkı bağından dolayı ikisi arası bir sıfat olan beyniyye sıfatına sahiptir.

6-İnhirâf harfleri: Şiddet bildiren harfin ses ile birlikte dilin kaymasıyla oluşan bir özelliktir. Böylece şiddet harfi *lam* harfi olmadan ve med yapıp uzatıldığı halde sesin rihve düzeyine çıkamaması halini ifade eder. Çünkü dilin ucu yerinde kuru kalmaz. Ancak *lam* harfinin yerini de alamaz. Buna benzer şiddet bildiren harf ses ile birlikte oluşur. Bu ses burundan çıkan bir harftir. Burundan çıkıp dilin harfin bulunduğu yerde kalmasıyla oluşur. Kişi burnunu tutarsa ondan ses çıkmaz. Bu harf ise *nûn-u hafife* ve *mim* harfidir.

7-Mükerrer harf olan ve şiddet bildirip sesin tekrarlanması ve *lam* harfine kayması durumudur. Ses rihve gibi olup tekrar edilmezse sesin çıkmadığı anlaşılır. Bu harf ise *ra* harfidir.

8-Leyyine harfleri: Bunlar *vav* harfi ile *ya* harfleridir.

9-Havî sıfatı olan *elif* harfi: Bu harfin telaffuzunda hava yolu azami şekilde açıktır ve *vav* ve *ya* harfinden daha geniş ve rahat telaffuz edilir.

10-İtbâk (Mutbaka) harfleri: İtbâk harfleri okunurken dilin üst damağa kapanmasıyla oluşur. Harfleri ise (ظ) (ط) (ض) (ص) dır.

11-İnfitâh (Munfetiha) harfleri: İnfitâh harfleri okunurken dil ile yukarı damağı birbirinden ayrılarak aralarından ses çıkarmak demektir. Harfleri ise itbâk harfleri dışında kalan harflerdir.²⁵

İbn Cinnî, Arap seslerinin sıfatlarını geniş olarak pek çok yerde açıklamıştır. Sibeveyh gibi seslerin cehr, şiddet, rihvet, itbak, infitah, inhiraf, mükerrer gibi sıfatlarının olduğunu bunlara ilaveten beyniyye ve ğunne sıfatlarının da bulunduğunu eklemiştir. Beyniyye (البَيْنِيَّةُ) (şiddet ve rihvet arası) harfleridir ve şunlardır: (ا، ع، ي، ل، ن، ر، م، و). Ğunne/Enfiyye (الغُنَّةُ/الانْفِيَّةُ) harfleri ise: (ن، م) Manası: Konuşma esnasında burun yoluyla sesin çıkmasına denir.²⁶

Arap sesleri, harfleri ve sıfatları hakkında vermiş olduğumuz bu kısa bilgiler ışığında şöyle bir sonuca ulaşabiliriz: Seslerin çıkış kaynakları, varlık türü, sıfatları, seslerin giysisi mesabesinde olan harflerin kelimeye ve kelimelerin de cümlelerde ve dinleyicilerde bıraktığı izler, sebep olduğu olayların hepsi yapı ve anlam arası sıkı ilişkiyi göstermektedir.

²³ Ebu'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf İbn Cezerî, *et-Temhîd fî ilmi't-tecvîd*, thk. Ali Hüseyin el-Bevvâb (Riyâd: Mektebetu'l-Meârif, 1985), 1/87.

²⁴ Sibeveyh, *el-Kitâb*, 4/434; İbn Cezerî, *et-Temhîd*, 1/86.

²⁵ Sibeveyh, *el-Kitâb*, 4/435-436; İbn Cezerî, *et-Temhîd*, 1/87-90.

²⁶ İbn Cinnî, *Sırru smâati'l-i'râb*, 1/63.

2. Harfin Lügat ve Terim Anlamları, Harflerin Ses ve Mana Özelliklerinin Kelimelerdeki Yeri ve Etkileri

2.1. Harfin Lügat ve Terim Anlamları

Alfabenin her bir parçasına, alfabe içinde bulunan her bir kelimeye harf denir. Sözdən arınmış, yalın halde bulunan, manaları farklılaştırmaya ve ismi diğer isimlere, fiili diğer fiillere bağlamaya yarayan edat kelimelere harf denir. Sesin yazıya bürünmüş haline harf demektediriz. Her bir dilin farklı seslerinin belirli bir sıra ile meydana getirdiği harfler topluluğuna ise alfabe denir.²⁷

Arapçadaki harflerin tümü sessizdir. Bunların seslendirilmesi hareketler denen işaretler vasıtasıyla olur. Bu hareketlerden başka tenvinler, cezm, şeddeler vardır. Harfler konusuna giren ve ona şekil veren diğer faktörler med harfleri, nekre ve ma'rife isimler, kamerî ve şemsî harfler de alfabe bilgisi içinde bilinmesi gereken hususlardandır.²⁸

Kur'ân-ı Kerîm'in çeşitli vecihlerle okunma şekillerine de harf ismi verilmiştir. Bir hadiste " نَزَلَ الْقُرْآنُ عَلَى سَبْعَةِ أَحْرَافٍ " Kur'ân yedi harf üzere indirilmiştir.²⁹ buyrulur.

Harf kelimesi tahrîf manasında da kullanılmış, değiştirmek, bozmak için dışarıdan yapılan müdahaleye denmiştir. Kur'ân-ı Kerîm, Tevrât'ın manalarını değiştirip bozan Yahudileri örnek verirken كَلِمَةً كَلِمَةً عَنْ مَوَاضِعِهِ " کَلِمَةً كَلِمَةً عَنْ مَوَاضِعِهِ " kelimeleri yerlerinden ve anlamlarından uzaklaştırır (tahrîfe uğratar)lar." (Mâide: 5/13) âyeti buna delildir. Yine kişi başkasının aklını çeldiğinde " عَلَى حَرْفٍ " denir. Kişi sevdiği bir şeyin olmasını beklediği zaman " عَلَى حَرْفٍ " denir. Katı ve inatçı deveye كَثْرَةُ الْحَرْفِ çok katı, sert olan kişiye " تُشَبَّهُ بِحَرْفِ الْجَبَلِ " denir.³⁰

2.2. Harflerin Ses ve Mana Özelliklerinin Kelimelerdeki Yeri ve Etkileri

Harfler sesin sahibi ile muhatapı arasında geçen diyaloglar sonucu olduğundan ses ve mana özellikleriyle farklıdır. Mario Bay: "Sarf ilminin öğrenme amacının kelimenin başının ve sonunun yani yapısının oynadığı görev ve kelimenin özünde oluşan değişikliklerin kelimenin manasında da değişikliklere neden olmasıdır."³¹ demiştir.

Örneğin: (حَدَقَ) kelimesinin manası sarmak, kuşatmak, yuvarlamak, gözde bulunan keskin siyahlık, dikkatli bakmak, delmek ve inci gibi manalara gelmektedir.³² Bu fiilin yapısını (أَحَدَقَ) (حَدَقَهُ الْعَيْنَ) gibi kelimelere dönüştürdüğümüzde de ortak manasını korumaktadır. (جَنَّ) maddesinin örtmek, gizlemek manasına geldiği ve (الْمَجْنُونُ) (الْجَنُّ) (الْجُنُونُ) kelimelerinde de aynı kök mananın

²⁷ Zeynüddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Ebû Bekr er-Râzî, *Muhtârû's-sihâh*, thk. Yusûfu's-Şeyh Muhammed (Lübnân: el-Mektebetü'l-Mısriyye, 1999), 1/70.

²⁸ Mehmet Talu, *Sarf Nahiv İlmi* (Kayseri: Fatih Enes Kitabevi, 1986), 5-13.

²⁹ Ebû Bekr Ahmed el-Beyhakî, *es-Sünenü's-sağîr li'l-Beyhakî*, thk. Abdulmu'tî Emîn Kal'acî (Pakistan: Câmîatu'd-Dirâsetü'l-İslâmiyye, 1989), 1/355.

³⁰ Ebû'l Kâsım ez-Zemahşerî, *Esâsu'l-belâga*, thk. Muhammed Bâsıl Ayyûnus Suûd (Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998), 2/138; Ebû'l Hasan Ali el-Mürsî, *el-Muhkem ve'l-Muhiti'l-A'zam*, thk. Abdulhamîd Hindâvî (Lübnân: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2000), 3/330.

³¹ Mario Bay, *Ususu İlmu'l-Lüga*, çev. Ahmed Muhtâr Ömer (Kâhire: Âlemü'l-Kütüb, 1983), 43.

³² Halîl b. Ahmed, *Kitâbu'l-Ayn*, 3/41; Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed el-Herevî el-Ezherî, *Tehzîbü'l-lüga*, thk. Muhammed İvaz Mur'ib (Lübnân: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2003), 4/22; er-Râzî, *Muhtâr*, 1/68; Ebu'l-Fazl Cemâluddîn Muhammed Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, (b.y.: Dâru's-Sadr, 1993), 10/38.

2.2.1.7. (خ ve ح) Harfleri Arasındaki İlişkiler

(خرَب) (خَرَبَ) (خَرَز) (خَرَس) (خَرَط) (خَرَف) (خَرَم) : (خَر). Bu kelimeler noksanlık manası içerir.

2.2.1.8. (ق ve ص) Harfleri Arasındaki İlişkiler

(أَقْصَى) (قَص) (قَصَم) (قَصَف) (قَصَرَ) : (قَص). Bu kelimeler de noksanlık manası içermekle beraber ayırmak manasını da içerir.³⁶

2.2.1.9. (س ve خ) Harfleri Arasındaki İlişkiler

(خَسَف) (خَسِر) (خَسَىء) : (خَس). Bu kelimelerdeki ve buna benzerlerinde (س) harfinin yerine (ص) harfi getirilmiş olsa (كَسِر) (كَسَف) kelimerini türetebiliriz. Bu kelimelere yakın (خَصِم) (خَص) lafzından (خَصَص) kelimelerin hepsinde noksanlık ve bölünmek, parçalanma manası bulunur ve bu kelimelerin birbirleri arası bağının ne kadar yapı ve anlam olarak sıkı olduğu görülmüş olur. (مَاج) (مَاد) (مَار) (مَاس) (مَال). Bu kelimeler hareket, bozukluk, endişe manalarına gelir.³⁷ İkili harfleri aynı olup üçüncü harfleri farklı geldiği halde manalarında benzerlik bulunan lafızların bu şekilde gelmesine neden olan sebepler vardır.

2.3. Kelimelerdeki Harflerin Zaman İçinde Değişimi ve Manaya Etkileri

Arap dili aslen üç harfli lafızlardan oluşmaktadır. Bazen bu üç asıl harflerin birisinin sesi zaman içinde değişerek veya kabile ve çevre etkilerinde kalarak değişime uğrar ve bu sayede ikili asıl harfli lafızlar üçüncü harflerle ortak etkileşime giren ve girmeyen yeni lafızlar oluşturmuş olur. Ancak, bu genel bir kural olarak kabul edilemez. Verdiğimiz örnekler dışında birçok örneklerde ise aynı manalar gelmemiştir. Örneğin: (قَطَع) (قَطَف) gibi kelimelerde (ف) ve (ع) harfleri arasında tebadül (karşılıklı değişim) görülmeyebilir.

Dilcilerin bazıları, lafızların tarih boyunca türeyişinin ikili harfler üzerinden gerçekleştiğini, kelimelerin asıl köklerinin ikili olduğunu savunmuşlardır. Üçüncü harf ise merhaleler geçirerek eklemeler ile yeni kelimelerin türemesine zemin hazırlamıştır. Örnek: (قَط) (قَطَع) (قَطَف) (قَطَل) gibi lafızların aslı ikili olup (قَط) lafzına (م ، ل ، ف ، ع) gibi harflerin eklenmesiyle, mana çeşitlenmiş ve tahsisleşmiştir. Aynı şekilde (غَمَط) (غَمَط) (غَمَق) (غَم) (غَمَا) ve (غَمَى) lafızlarının aslı (غَم) ikili olup örtmek, kaplamak, gizlemek olduğu, üçüncü harflerin eklenmesiyle tahsîs kılındıkları ve kelimelere yeni ve has manalarıyla birlikte asıl mana olan örtmek, kaplamak, gizlemek manalarını da içerdiği görülmektedir. (نَب) (قَصَرَ) ve (فَز) gibi lafızlara eklenen üçüncü harfler tabiattaki sesleri taklit ederek fiil (hades)'i bildirmiş olur ve o ikili harflere yakın harfler bitişerek lafızlar üçlü kılınmış ve tahsislik gerçekleşmiş olur. Örneğin: (قَص) (قَصَم) (قَصَف) ve (قَصَى) ve (خَصِم) (خَص) (خَصَف) ve (كَسِر) (كَسَف). Bu kelimelerde manaların yakınlaşması seslerinde mahreç ve sıfat yönüyle yakınlaşması sebep gösterilmiştir. Örnek أُرْ (أُرْعَجُ و الْقُلُقُ) Yani *Gürültü ve sıkıntı* anlamlarına gelir demiştir.³⁸

İbn Cinnî *el-Hasâis* kitabında أشباه الالفاظ في إمساس المعاني bölümünü açmıştır. Burada kelimelerde bulunan harflerin ses delâletleri hakkında bilgiler sunmuş, Arap lafızlarının asıl olarak ikili kökten geldiğini, üç ve daha fazla harften oluşan lafızların ilave edilme yöntemiyle oluşturulduklarını savunur. İlave harflerin manayı çeşitlendirmek için geldiğini savunanlar, bu harflerin lafızların başında mı, ortasında mı, sonunda mı gelmesi gerektiği konusunda görüşler bildirmişlerdir.

³⁶ Hâzim Zenûn İsmâîl, "İhtilâfu'l-ma'nâ li ihtilâfi'l-hurûf ve'l-harekât fi'l-kur'âni'l-kerîm" *Mecelletu't-Terbiyye ve'l-İlm Câmîatu'l-Mûsul* (2008), 15/4, 212.

³⁷ Mübârek, *Fıkhü'l-luga*, 90; Buzeyd Sâsî Hâdif, *ed-Delâletü's-savtiyye inde İbn Cinnî mi'n-hilâli Kitâbihi'l-Hasâis* (b.y.: Câmîatu Kalem, 2009), 111.

³⁸ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 2/147-148.

Çoğunlukla dil âlimleri üçüncü harfin sonda geldiğini kabul ederler. Ancak onların bu görüşlerine muhâlif olarak ortada ve başta kullandıkları birçok kelimeleri bulunmaktadır. Örneğin: (شلق) ve (شرق) kelimeleri (شق) lafzından, (فوق) kelimesi (فق) lafzından, (قرط) kelimesi (قط) lafzından, (قرص) kelimesi (قص) lafzından gelmiştir.³⁹

(لحس) (لسح) (لهس) kelimeleri (لس) lafzından türetilmiş, üçüncü harfler ortada ve sonda gelmiştir. Bazen kelimenin başında gelir. Örneğin: (رفت) kelimesi (فت) lafzından, (هب) kelimesi (هب) lafzından, (رفض) kelimesi (فض) lafzından, (لمس) kelimesi (مس) lafzından, (فطح) ve (بطح) kelimeleri (طح) lafzından, (ندل) kelimesi (دل) lafzından, (غلف) kelimesi de (لف) lafzından türetilmiştir.⁴⁰

Kelimelerin başlangıçta harekeli tek bir heceden meydana geldiğini iddia eden el-Kermîlî (ö. 1947), tabiat sesleriyle olan etkileşimleri sonucu kelimelere bir veya daha fazla sesin ilave edildiğini belirtir. Kalb ile kelimenin başına ortasına veya sonuna eklenen seslerin daha sonra tasrîf edilerek, kabilelerin, beldelerin ve çevrelerin etkisiyle değişikliklere uğradığını savunmuştur.⁴¹

İbn Cinnî, *Hasâis* kitabında seslerin harflerle olan alakası hakkında şöyle der: “Bu iki kavram arası ince bir alaka açık hikmetler içerir.” Bazen harflerin seslere benzemesi için ilaveler yapılır ve olayları daha iyi tabir etme amaçlanır. Bu takdîm, te’hîr yapılarak, ortadaki, sondaki harfler veya sesler değiştirilerek maksût manaya, matlûp amaca ulaşılmış olur. İbn Cinnî, (بحث) kelimesini örnek verir ve şöyle devam eder:” (ب) harfinin kabalığı ve sertliği yere avuç içini sert vuran kişinin çıkardığı sese benzetilmiş, (ه) harfi aslan pençesine benzetilmiş, (ث) harfi ise havaya ve kuyudan çekilen suya benzetilerek manası araştırmak, çıkarmak olan ve gizli olan bir şeyin zorluklara girerek ortaya çıkarmak manasına uygun bir açıklama getirmiştir. Buna benzer (جر) (شد) gibi kelimelerin harf ve ses manalarını vermiştir. Harflerden sonra lafızların oluşturduğu ses şekillerine ve bunların olaylarla uyumuna değinmiştir. Örneğin (خضم) (قضم) gibi kelimeleri şöyle yorumlamıştır: “(خضم) Sulu ve nemli şeylerin yenilmesi olayına denir.” Karpuz, acur, salatalık gibi şeylerin yenilme fiili için kullanılır. (قضم) ise kuru ve sert olan şeylerin yenilme fiili için kullanılır. (خ) harfi yumuşak olmasıyla sulu şeylere, (ق) harfi ise sert olmasıyla kuru ve sert olan şeylere delâlet eder. Bu duyulan sesin hissedilen olaya benzerliğini göstermektedir. (نضح) (نضخ) (قر) (قط) (سر) (صر) (قضم) (قسم) gibi kelimeler. Buna göre harflerin manayla uyumu hakkında bölümler açarak birkaç harfin manalarına işâret etmiştir. ⁴² Bunlardan bazıları şunlardır:

(ع) Harfinin bulunduğu kelimeler gizlemek, gaiplik, örtmek manalarına geldiğini ve buna eklenen harflerin oluşturduğu lafızlarda da bu manaya yakından veya uzaktan bir bağın bulunduğunu görmekteyiz der. Örneğin: (غار) (غاب) (غاض) (غال) (غام) (عمد) (عمر) (غمز) (غمض) (غمص) (غمط) v.b lafızları gibi.⁴³

(ن) Harfinin bulunduğu kelimeler belirlemek, üstün olmak, görünmek manalarına delâlet eder. Bu manayı içinde barındıran kelimelere örnek olarak şunları vermiştir: (نفخ) (نفث) gibi ve (ن) (ف) harfleriyle başlayıp üçüncü harfin bittiği kelimelerde de belirlemek, görünmek gibi manalar içerir. (نبت) (نبث) (نبذ) v.b. Aynı şekilde (نز) (نزف) (نزع) gibi ve (نجم) (نما) (نطق) (نهض) lafızları da genel manada birleşirler.⁴⁴

³⁹ Mübârek, *Fıkhü'l-luga*, 95.

⁴⁰ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 2/164.

⁴¹ Kermilî Ensetas Batris Cebrâil Yûsuf Avvâd, *Mecelletu lugatü'l-arab* (2011), 9, 6596.

⁴² İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1/66.

⁴³ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 2/157.

⁴⁴ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1/67.

(ق) Harfinin bulunduğu kelimelerin genel manalarında çarpışmak, vuruşmak, ayrılmak gibi manalar vardır. Örneğin: (قطع) (قرع) (قرف) (دق) (شق) (طوق) (عق) (طرق) (فرق) (عقر) (رقم) kelimeleri.⁴⁵

(س) Harfinin bulunduğu kelimelerin genel manalarında yumuşaklık ve kolaylık manaları vardır. Örneğin: (يسم) (يسكن) (يسما) (يسحب) (يمس) (يسلم) (يسل) (يسلم) (يسهل) (يسعى) (يسلف) lafızları, bize Arapça terkîplerde her bir harfin ne kadar önemli olduğunu göstermiştir.⁴⁶

(غ) kelimesindeki (غ) harfi gizlemek, görünmemek, cismin suda kaybolmasına delâlet eder. (ر) harfi tekrarlamak ve devamlılığa, düşmeye, (ق) harfi ise çarpışmak, vuruşmak manalarına delâlet edip suya dalmak, çarpmak manalarını içerir. Bütün bunların toplu manası ise, cüz'i manaların toplamı olarak (غرق) lafzının manasını bize verir. Tabi Arapçanın hayrete düşüren yönlerinden birisi olan seslerin mana ile olan bağı ve kelime oluşumundaki rolüne rağmen bu özelliğini genellememize yeterli görülmemektedir. Ancak Arapça'nın tarihini incelediğimizde, terkîp olayının nasıl gerçekleştiğine dair bizlere önemli ipuçları vermesi bakımından önemlidir.⁴⁷

Kelimeleri oluşturmada üç unsura ihtiyaç duyarız:

Birinci unsur: Kelimenin Asıl Maddesi: Kelimenin asıl harflerinin (kök harflerin) döndüğü ve şekil kazandığı yerdir. Bundan kelimelerin iştikâkının aslı ve binalarının parçalarını öğreniriz.

İkinci unsur: el-Hey'e (Şekil): Kelimenin asıl harflerinin veya ziyâde olanlarının oluşturduğu ve binasının toplandığı yere denir. Harfleri buralarda kalıplara döker ve şekil alan her bir kısım elemanları bina, vezin, sîga olarak tanımlarız.

Üçüncü unsur: Kelime manası: Asıl maddenin yardımıyla ulaştığımız ve ameli kullanım durumları, çevre zaman boyutunda geçirdiği evreleri anlarız. Şimdi biz bu unsurlardan ikincisi olan vezin, bina ve sîganın oluşturduğu kelime hey'etine göz atalım.

3. Binalar ve Manaları, Binaların Gelişimi ve Değişimi

Kelimelerin sîgaları veya vezinleri manalarını belirlemede önemli bir rol oynamaktadır. Bu şekilde vezinlerin manaları belirlenemez ise müştâk olup maddeleri aynı olan lafızların manalarında iltibâs denilen birbirine karışmış benzer manalar oluşur. Sîga benzer lafızlar arası farklılıkları ortaya çıkarmaya çalışır. Örneğin: (كاتب) (مكتوب) (كتابة) veya (شريك) (شريك) (اشتراك). Bu sîgalar manaları tahsis edip belirlemek görevini üstlenmektedirler. Bu kelimelerin birisinin ism-i fail rolünü üstlenip (فاعل) vezninde gelmesine veya (مُفْعِل) kelimesinin (أَفْعَل) veya (مُفْعَل) kelimesinin (أَفْعَل) vezninde geldiğini göstermesi açısından önemlidir.⁴⁸

3.1. Binalar ve Manaları

1-(فاعل): Bu bina müteaddî fiile delâlet edip rekabet, çekişme manası içerir. (ضارب) (قاتل) (زاحم) (ضارب) (ضارب) (ضارب) gibi kelimeleri örnek verebiliriz.

2-(تفاعل): Müşâreke ve fâillerin fazlalığına delâlet eder. (تشارك) (تقاتل) (تضارب) (تضارب) (تضارب) gibi kelimeler. Bazen bir şeyin görünmesine veya doğal olmayan bir zorlama yoluyla görünmek

⁴⁵ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1/67.

⁴⁶ Alâiyîlî, Abdullah, *Mukaddimetu li'd-dersi'l-lugati'l-arab* (el-Mektebetu'l-Asriyye), 1/210; Mübârek, *Fıkhü'l-luga*, s.104.

⁴⁷ Mübârek, *Fıkhü'l-luga*, s.105.

⁴⁸ Mübârek, *Fıkhü'l-luga*, s.116.

istenmesine, aldatmacaya delâlet eder. (تغافل) (تمارض) (تحامق) (تجاهل) gibi. Ve yine dönüşlü fiil manalarını içerir. Örnek: (تضاعف) lafzının aşamalı oluşuma delâleti vardır. Örnek: (تزايل) (تتاقص).⁴⁹

3-(فعل): Dönüşlü fiil manasındadır. (فعل) 'den gelir. فَتَقَطَّعَ فَطَعْتُهُ / كَسَرْتُهُ فَتَكَسَّرَ . Yine bir şeyin başka bir şeyden yavaşça alındığına delâlet eder. (تَبَصَّرَ) (تَقَهَّمَ) (تَجَرَّعَ) (تَحَسَّنَ) (تَأَمَّلَ) veya bir şeyin zor bir şekilde yapıldığına delâlet eder. (تَدَيَّنَ) (تَقَلَّسَ) (تَرْتَدَّقَ) (تَقَهَّهَ) gibi.⁵⁰

4-(فُعَال): Seslere delâleti vardır. (عَوَاءٌ) (رُغَاءٌ) (ذُعَاءٌ) gibi.

5-(فُعَالَةٌ): Kalıntılara ve atıklara veya fiilin yapılışından dolayı hasil olan sonuca delâlet eder. (الْجِرَائَةُ) (السَّلَالَةُ) (الْتِمَالَةُ) (الْجِرَائَةُ) (السَّلَالَةُ) (الْعَصَارَةُ) (الْخَلِصَةُ) (النَّفَائَةُ) (الْقَامَةُ) (النَّفَاضَةُ) (النَّحَاتَةُ) (الْحَنَالَةُ) gibi.

6-(فُعَالَةٌ): Mesleğe delâlet eder. (الْحَيَاكَةُ) (الْتِجَارَةُ) (الزَّرَاعَةُ) (الصِّنَاعَةُ) gibi.

7-(فُعَال): İsmi fâilin mübâlağası içindir. (النَّجَار) (الْحَدَّاد) (فَنَّال) (شَرَّاب) gibi mesleğe, sanata delâlet eder. Veya bir şeyin başka bir şeye nispet edilerek ona bağlanmasına delâlet eder. (عَطَّار) (لَبَّان) (فَنَّان) gibi.

8-(مَفْعَلَةٌ): Bir şeyin çokça bulunduğu yere delâlet eder. (مَأْسَدَةٌ) (مَقْتَأَةٌ) (مَكْلَأَةٌ) gibi. Veya bir mekânın sebebini de belirtebilir. (مَحْرَقَةٌ) (مَهْلِكَةٌ) (مَنْجَأَةٌ) (مَجْهَدَةٌ) (مَجْبِيئَةٌ) gibi.⁵¹

9-(فُعَال): Araçlara ve ona bağlı şeylere delâlet eder. (إِنَاءٌ) (فِرَاشٌ) (لِجَامٌ) (جِرَامٌ) (نَطَاقٌ) (زِمَامٌ) (بِسَاطٌ) (لِيَّاسٌ) gibi.⁵²

Mefhûmlar (anlamlar) tabir yönünden sîgalar ve vezinler fabrika kalıpları gibi lafızların dökülüp çıkarıldığı ve genel manalarının tayin edildiği yerler gibidirler. Örneğin: (ق ط ع) maddesini bina kalıplarında birisine bıraktığımızda mesela: (مَفْعَلٌ) kalıbında (مَقْطَعٌ) olur ve bu kalıba giren lafız kesme aletine delâlet etmiş olur. (مَفْعَلٌ) kalıbında (مَقْطَعٌ) olur ve kesim yeri ismi mekân olur. (مَفَاعَلَةٌ) kalıbında (مَقْطَاعَةٌ) olur ve iki şey veya daha fazla şeyler arası bağın koştugu manasına gelir. Bu kalıpların Arapça'da genel olarak konuşmacıya, öğreticisine çabasında verimli olmasını sağlamakta, dinleyicisine genel fikir kazandırmaktadır. Fâil, mef'ûl, ism-i mekân, ism-i zaman, sebep, olay, fiil, alet gibi şeyleri bildirmedi ve cümle manalarını veya geniş izahâta kolaylık sağlamaktadır. Mesela; mekan bildiren (مَفْعَلٌ) kalıbını kullanarak (مَكْتَبٌ) (مَقْطَعٌ) (مَلْمَسٌ) (مَنْظَرٌ) (مَجْمَعٌ) gibi bütün bu kelimelerin fiilin, olayın, bir şeyin bulunduğu mekanı bildirdiği dinleyici tarafından anlaşılması kolaylaşmaktadır. Bu sîgaların ana görevi Arap aklının mantıksal olarak eşyayı tahlil yönünü göstermesi açısından önemli ipuçları vermektedir. Arapça'da kelimeler sanki eritilmiş kalıba konulmuş ve parçaları sonradan dağıtılmış bir haldedir. Başı, ortası ve sonu korunarak doldurulmuş olup yeni kalıbıyla ortaya çıkmıştır.⁵³

3.2. Binaların Gelişimi ve Değişimi

Arap kelime binaları çok çeşitli olup aralarında kullanım sıklığı bakımından farklılıklar göstermektedir. Bu farklı kullanım sıklığına göre binalar üç kısımda incelenebilir:

1-Çokça kullanılan binalar: Bunlar bilinen fiil binaları, onların tasrifleri, sâlim olan veya olmayan kıyâsî cemi'leri sayabiliriz ve bunlara yaşayan binalar ismini verebiliriz.

⁴⁹ İbn Cinnî, *Sırru sinâati'l-i'râb*, 1/170; Mübârek, *Fıkhü'l-luga*, s.116.

⁵⁰ Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ el-Kazvînî, *Mu'cemu mekâyîsu'l-luga*, thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn (b.y.: Dâru'l-Fikr, 1979), 1/170; Mübârek, *Fıkhü'l-luga*, 117.

⁵¹ Süyûtî, *el-Müzhir*, 2/100.

⁵² Enbârî, *Esrâru'l-arabiyye* (b.y.: Dâru'l-Erkam b. Ebi'l-Erkam, 1999), 1/247; Mübârek, *Fıkhü'l-luga*, 119-120.

⁵³ Mübârek, *Fıkhü'l-luga*, s.121.

2- Az kullanılan binalar: Bu vezinlerde az sayıda lafızlar türetilmiştir. Bunlardan (رَفَاهِيَّةٌ) (فَعَالِيَّةٌ) gibi. Ve yine (فَعِيلٌ) vezninde gelen (سَكِيرٌ) (صَدِيقٌ) (عَزِيدٌ) (شَرِيرٌ) ve (أَفْعُولَةٌ) vezniyle gelen (أَعْجُوبَةٌ) (أَسْطُورَةٌ) gibi. Bu durumda olan binaların iki hali vardır. Birinci hal daha önce yaşayan ve çokça kullanılan bu binaların sonra kullanımları durmuş veya azalmış, günlük hayatta az kullanılmaya başlamıştır. İkinci hal ise sîga olarak kabul edilip türetilen kategorisine alınmış olmasıdır. Ancak bu ikinci hali güçlendirecek bir delil Arap dilcileri tarafından getirilmemiştir. Bu tür binaların kıyâsî mi veya semâî mi olduğunda ihtilaflar bulunmaktadır. Kuvvetli görüşe göre kıyâsî olduğu ve kullanılan kelimelerin sayısı dikkate alındığında vezinlerin sınırlı olduğu görülmüştür. Örneğin: (فَعَالٌ) vezninin mesleğe delâleti olduğunu söyleyenlerin karşısında Müberred kıyâsî olduğunu ve az olmasına karşın çokça kullanılmasını delil olarak getirmiştir.⁵⁴

3- Nadir kullanılan bina ve sîgalar: Müttekaddim Arap dilcileri bu kısmı nevâdir olarak isimlendirmişlerdir. İbn Kuteybe (ö. 276/889) ve Süyûtî bu kısım için özel bir bölüm açmışlardır. Örneğin: (فَعْلُوتٌ) kalıbında (مَلَكُوتٌ) (حَبْرُوتٌ) (رَهْبُوتٌ) gibi ve (فُعُولٌ) kalıbında (فُدُوسٌ) (سُبُوحٌ) (فَاعِيلٌ) kalıbında (قَابِيلٌ) (هَابِيلٌ) (قَابِيلٌ) ve (فَعِيلٌ) kalıbında (عَثِيرٌ) (غَزِيرٌ) ve (فَعِلٌ) kalıbında sadece (إِبِلٌ) (إِطْلٌ) kelimeleri zikredilmiştir.⁵⁵ Bu binaların nadirliği Sâmi soyundan gelen dillerden olan Arapça'nın bu kelimelerin kullanımının yok olması veya azalmasına bağlayabiliriz. Bu sîgaların bazılarının asıllarının garip olduğu sonradan eski dönemlerde Arap diline girdiği ve sîgasıyla birlikte Arapça dilinde korunduğu anlaşılmaktadır. Bu sîgalar ve lafızlar bazı değişikliklere uğrayarak Arapça'ya girmişlerdir.⁵⁶

Bir bina birçok manaya gelebilir. Örneğin; (فَعِيلٌ) vezni sabit sıfatlara delâlet eder. Örneğin (كَرِيمٌ) (شَرِيفٌ) (خَبِيرٌ) kelimeleri. Bu vezinden eşyaların ve canlıların seslerine de delâlet ettiği lafızlarda türetilmiştir. Örneğin: (عَوِيلٌ) (صَوِيلٌ) kelimeleri.⁵⁷

Tek bir manaya delâlet eden birçok vezinler vardır. İsm-i failin mübâlağasına delâlet eden (فَعَالٌ) (قَارُورٌ) (سَاطُورٌ) (خَاطُوفٌ) (فَاعُولٌ) vezninde (فَاعُولٌ) gibi. (فَعَالٌ) vezninde (فَعِيلٌ) (فَعَالٌ) seslere delâlet eden (فَعَالٌ) (فَعِيلٌ) (فَعَالٌ) gibi lafızlar türetilmiştir. Kelimelerin sonuna eklenen (ل) ve (ن) harflerinin neseb için gelen (ي) harfi ile bitişerek yeni kelimeler türetilmiştir. (جِسْمَانِي) (رُحَانِي) kelimeleri gibi. Yine neseb bildiren (ي) harfine bitişen (ة) harfinin izafesiyle oluşan ve mezheb bildiren kelimeler türetilmiştir. (مَادِيَّةٌ) (سَالْفِيَّةٌ) (الصُّوفِيَّةٌ) gibi. Yeni dönem Arap lehçelerine baktığımızda bazı oluşumlara tanıklık etmekteyiz. Bu lehçelerin eski bazı sîgalara yakın yeni sîgalar oluşturmaya dönük çabaların olduğu görülmektedir. Örneğin: (تَفْعَلُنْ) Şam lehçesinde (تَكْسَلُنْ) ve (تَحْمَرُنْ) (تَفْعَلُنْ) sîgası Mısır lehçesine göre mutâvaa fiilleri için getirilmiş ve vezni ise (فَعَالٌ) olarak (ة) te'nisli veya (ة) te'nissiz getirilmiştir. Bu ise alet ve araç gereç için kullanılmaktadır. Örneğin (عَسَالَةٌ) (بُرَادٌ) (سَخَانَةٌ) lafızları. Yine Şam lehçesinde kullanılan (فَعِيلٌ) vezninde gelip ism-i failin mübâlağası olan (فَعَالٌ) yerine yeni bir sîga türetilmiştir. Bu gibi işlemler fasih dile girerek kullanılmaya başlamış ve karşı da çıkılmamıştır. Örnek; (دَرَّاجَةٌ).⁵⁸

Sîgaların delâletleri değiştiği ve geliştiği açık bir şekilde örneklerden anlaşılmaktadır. Bu, ilk zamanlardan günümüze kadar çokça karşılaşılan bir durum olarak görülmektedir.

Buna göre nakil sonucu bir sîga eski sîganın yerine geçmiş ve delâletlerinde değişimler olmuştur. Ancak eski ve yeni sîgaların asıl manaları korunmuş, sadece gelişime göre değişime

⁵⁴ Mübârek, *Fıkhü'l-luga*, s.131; Muhammed b. Yezid el-Müberred, *el-Müktedab*, thk. Muhammed Abdulhâlık Azîme (b.y.: Lübnân: Alemu'l-Kütüb, ts), 1/128.

⁵⁵ Süyûtî, *el-Müzhir*, 2/70.

⁵⁶ Mübârek, *Fıkhü'l-luga*, s.134.

⁵⁷ Mahmûd Fehmî Hicâzî, *İlmu'l-lugati'l-arabiyye* (b.y.: Dâru Garîb li't-Tibâati va'n-Neşr ve't-Tevzî, ts), 1/14; Mübârek, *Fıkhü'l-luga*, 137.

⁵⁸ Abbâs Hasan, *en-Nahvu'l-vâfi* (b.y.: Dâru'l-Meârif, ts), 3/334; Mübârek, *Fıkhü'l-luga*, 139.

uğramıştır. Sîgaların mana değişimleri aşamalı olarak gerçekleşmektedir. Örneğin; Fiil mübalağası için gelen (فَعَّلَ) sîgasında olan bir lafız fiil ile fâil arasındaki kuvvetli bağı göstermekte, bundan dolayı da nesebe ve mesleğe delâleti de bulunmaktadır. (عَطَّرَ) kelimesinin (عَطَّرَ) fiilinden, (سَمَّانَ) kelimesinin (سَمَّانَ) fiilinden, (زَيَّاتَ) kelimesinin de (زَيَّاتَ) fiilinden geldiği görülmektedir.⁵⁹

Yukarıdan beri yapmış olduğumuz açıklamalar göstermektedir ki müştâk kelimeler çoğunlukla üçlü (sülâsî) lafızlardan yapılmaktadır. Dörtlü (rubâî), beşli (humâsî) mücerred lafızlardan ise nadiren yapıldığı görülmektedir. Dörtlü veya beşli lafızlar genellikle ziyâde harflerin eklenmesiyle oluşur. İbn Fâris (ö.941/1004) rubâî ve humâsî mücerred lafızlara yer vererek ve her bir kelimenin sonunda müstakil bir bölüm açarak bu lafızların asıllarının sülâsî mücerred olduğunu savunmuştur. İbn Fâris, bunu nakil dediğimiz bitiştirip oluşturma yoluyla yapmıştır. İbn Fâris, rubâî gelip asılan sülâsî olan, ancak bir harfinin istenilen manayı vermesi için ekleme yapıp mübalağa manası sonradan oluşturulan üçlü binaların olduğuna dikkatlerimizi çeker. Örneğin (رُزُقُمْ) ve (خُلَيْنَ) kelimeleri. İbn Fâris'e göre rubâî ve humâsî iki kelimedenden müteşekkil bir kelime olup (بَحَثْرَ) lafzından türemiştir. Bir şeyi yontmak manasında (بَحَثْرَ) fiilinden alınmıştır. İbn Fâris, topraktan bir şeyin araştırılması, çıkarılması istendiğinde (ر) harfi eklenerek (بَحَثْرَ) denir. Bedende bir şeyin ortaya çıkması olayını da tarif için (تَخَطَّرَفَ) kelimesini kullanmıştır.⁶⁰

İki kelimenin birleşmesiyle oluşmuş kelimeler Arapça'da az bulunur. Ancak diğer dillerde Urduca, Hintçe, Türkçe'de çokça bulunmaktadır. Örneğin Arapça'da birden fazla kelimedenden yeni bir kelime oluşturmaya naht denilir.⁶¹ (عَبَّيْتُ) (بَسْمَلَةٌ) (الْحَمْدُ لَهُ) gibi. Ancak (عَبَّيْتُ الشَّمْسَ) gibi kelimeler ise İslâm'dan sonra Arapça'ya girmiştir. Bu tür kelimeler ilk zamanlarda bir kelime türetme yolu olarak kullanılmıştır. Daha sonra iştikâk yolu rağbet görmüştür.⁶²

Kelime türetme yollarından birisi de müştâk olandan bir daha kelime türetmek yoludur. Örneğin; (تَمَسَّكْنَ) (تَمَسَّكْنَ) (تَمَسَّكْنَ) lafızları. (مَسْكِينِ) (مَسْكِينِ) (مَسْكِينِ) lafızlarından müştâk olup, bu lafızlarda (سَكَنَ) (دَهَبَ) (نَطَقَ) lafızlarından türetilmiştir. Bu durumu mürekkeb iştikâk diye adlandırabiliriz. Bu yolla yapılan iştikâkın asıl harflerine veya kelimelerine ulaşmak, ya açık bir şekilde olur veya gizli şekilde olur. Açık olana örnek (تَمَسَّكْنَ) lafzını verebiliriz. Aslı (دَهَبَ) lafzından gelir. Gizli olan örnek ise (تَمَسَّكْنَ) (مَسْكِينِ) lafızlarını verebiliriz. Bu lafızlar (مَكَانَ) lafzından türetilmiştir. Ve (مَكَانَ) lafzı ise (كُنَ) lafzından veya (كُونُ) lafzından türetilmiştir. Çokça kullanımından dolayı (مَكَانَ) lafzındaki *mim* harfi asıl harf olarak zannedilmiş (مَكَانَ) lafzına bağlanmıştır. Zamanla (كُونُ) lafzı unutulmuştur. Bu duruma İbn Manzûr *Lisânu'l-Arab* eserinde değinmiş ve (مَكَانَ) lafzının (كُونُ) lafzından geldiğini söylemiştir.⁶³

(مَهْنِ) lafzı, (مِهْنَةٌ) lafzından türetilmiş ve meslek manasını içermektedir. Aslı ise (هَوْنُ) fiilinden gelir. Basit ve küçük, hakir şeyler için kullanılmıştır. Araplarda meslek yerilen, hakir görülen bir şeymiş gibi algılandığı için bu kelime daha önceleri yerme ifade etmiştir. Günümüzde bildiğimiz meslek manasında kullanılmış, hakirlik manasını yitirmiştir.⁶⁴

Lafızların delâletlerinin araştırılması ve dillerin kanunlarını, lafızların manayla olan yakınlığını bilmemiz dilin derin ve ince yönlerine ulaşmamızı sağlamıştır. Ve yine dil ile dili konuşan çevre

⁵⁹ Mübârek, *Fıkhü'l-luga*, s. 141.

⁶⁰ Kazvîni, *Mu'cemu'l-mekayîsu'l-luga*, 2/252.

⁶¹ <https://islamansiklopedisi.org.tr/naht>

⁶² Kazvîni, *Sâhibu fi fıkhı'l-luga*, 1/210; İbn Manzûr, *Lisân*, 2/403; Süyûtî, *el-Müzhir*, 1/377; Mübârek, *Fıkhü'l-luga*, s.149.

⁶³ İbn Manzûr, *Lisân*, 5/ 148.

⁶⁴ Halîl b. Ahmed, *Kitâbu'l-Ayn*, 6/61; İbn Manzûr, *Lisân*, 13/424; Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs*, 16/218; Mübârek, *Fıkhü'l-luga*, 150.

arasındaki ilişkiler ortaya çıkarılmış, belirli bir dönemde lafzın ne mana taşıdığı da anlaşılmış olur. Bu vasıta ile dili konuşan halk kendisinden önceki neslin düşüncelerini, durumlarını öğrenme fırsatı bulmuş olur. Diğer milletlerin düşünce yapısı da kavranmış olur.⁶⁵

(صَدِيق) lafzı, (صَدَقَ) lafzından, (عَدُو) lafzı ise (عَدُوَان) 'dan alınmıştır. (دُشْمَان) kelimesi Arapça'da mürekkep bir kelime olup muhabbetin zıt anlamlısı olarak muhabbetin ortadan kaldırılması, önlenmesi manasında (بُغْض) kelimesinin karşılığıdır. Yani, Arap anlayışına göre (صَدِيق) lafzı, (صَدَقْ) (doğruluk) lafzından alınmış olup işlerde doğruluk anlaşılmıştır. (دُشْمَان) lafzı ise (دُشْمَانِيَّة) (düşmanlık) lafzına isnad edilmiş olup (ظَلَم) olarak tarif edilmiştir.⁶⁶

(عَقَال) lafzı, (عَقَلَ) kelimesinden alınmış olup bağ, kayıtlamak, sınırlamak manalarındadır. İnsan, zihninde düşünce ve kavramları birbirlerine bağlayarak bir sonuca ulaşmaktadır. Yine mesela (الانسان) ve (النَّاس) lafızları, çoğunluk dilcilerin görüşüne göre (الأَنْس) lafzından müştâk olup cana yakınlık, aşinalık manasında ıssızlık, yalnızlık, vahşiliğin (الْوَحْشَةُ) zıddı olarak kullanılmıştır. Bu lafızla Araplar insanın en belirgin özelliğinin ülfet sahibi, bilinen ve tanıdık olan, cemaat içinde yaşayan bir varlık olduğunu anlatmak istemişlerdir. Yine (الْجَار) lafzı, (الْمَجَاوِرَةُ) 'den alınmış ve kendisinden zulüm manası kaldırılmış, emin olan kişi manası verilmiştir. (تَخَلَّ فِي جَوَارِهِ) cümlesi (تَحْرُمُ فِي جَمَائِيَّتِهِ) anlamına gelir. (مَسْكَن) kelimesinin aslı birbirlerine yakın olan kişilerin oturduğu yerler anlamında değildir. Ancak ilk akla gelen de odur. Çünkü bu ilişki maddesel bir ilişkidir. Manevî alaka ise ahlâkî bir durum olup koruma ve zulmü menetmek yönü öne çıkmaktadır. Yani sükûnet bulunan yer manasında kullanılmıştır.⁶⁷

Delâlet ilmi dil kurallarını bilme yollarından birisidir. Toplumların lafız mana gelişim serüvenini, değişim sebeplerini, kelimeler ile delâletleri arası ilişkilerini, düşünce tarzlarını bilmek, toplumların adetlerini, kültürlerini, çevrelerini bilmemizi sağlamaktadır.

Lafızların harflerinin kuvvetli, şiddetli, zayıf veya yumuşak olma miktarlarındaki değişiklikler manalarının miktarlarındaki değişikliklere etki ederek delâletlerini değiştirmektedir. Daha önceden belirttiğimiz gibi (ن) harfinin ortaya çıkma ve zahir hale gelme manalarını bildirdiğini; (ق) harfinin koparmak, kesmek, vurmak, çarpmak manalarını; (س) harfinin yumuşaklık, noksanlık; (ر) harfinin tekrarlamak ve devamlılık; (غ) harfinin kaybolmak, örtmek manalarını bildirdiğini, kelimelerdeki harflerin şiddetli, kuvvetli veya zayıf, yumuşak manaları kazandırdığı görülmekte, lafızlar ile manalar arası ilişkinin kuvvetli bağını ortaya koymaktadır.⁶⁸

Arapça lafızların nağme, musiki ve manaları arası ilişkiler kuvvetli ve bariz bir şekilde görülmekte ve bunun en zirve yaptığı örneklerin hiç şüphesiz Kur'ân-ı Kerîm'de olduğu kabul edilmektedir. Mesela; harflerin terkibi meselesi ile musikisi arası bağın zevkine uygunluktan dolayı bunu bozabilecek terkipler bulunmamaktadır. Örneğin; bir kelimedeki (ح) harfi ile (ق) harfi veya (ج) harfi ile (ص) harfi veya (ص) harfi ile (ط) harfi veya (د) harfinden sonra (ز) harfi veya (ل) harfinden sonra (ش) harfi veya (ر) harfinden önce (ن) harfi getirilmediği gözlenmektedir.⁶⁹

Med (uzatma) harflerinin Arapça'da manayı çeşitlendirmek, harekelerin ise kelimelerin manalarında değişiklik yapmadan manayı kavramayı kolaylaştırma görevi gördüğü bilinmektedir. Örnek; (عَلْم) (عَالِم) (عَلِمَ) (عَلِيمٌ) (حَاذِر) (حَاذِرٌ) (حَذَرَ) (كَتَبَ) (كَتَبَ) (كَتَبَ) (سَفَرَ) (سَفَرَ) (سَقَرَ)

⁶⁵ Mübârek, *Fıkhü'l-luga*, 152.

⁶⁶ Mübârek, *Fıkhü'l-luga*, 153.

⁶⁷ Mübârek, *Fıkhü'l-luga*, 161.

⁶⁸ Mübârek, *Fıkhü'l-luga*, 176-177.

⁶⁹ Mübârek, *Fıkhü'l-luga*, 178.

manalarında ihtilaf olmayıp her birinin maddesi tek olan kelimelerdir. Çeşitliliğine ve farklı şekillerde gelmesine rağmen genel anlamın bulunması zor bir iş değildir.⁷⁰

Harekeler ise kısa med harfleri ve yazılış şekilleri aslında manada cüz'i bir farklılık oluşturmakta, manaya çeşitlilik katmaktadır. Asıl manayı değiştirmektedir. Fetha (ل) harfi, damme (و) harfi, kesre ise (ي) harfi gibi görev yapmaktadır. İbn Cinnî, en güzel şekilde bu konuyu şöyle açıklar: "Arapça dili en yüksek seviyesine harflerini en güzel şekilde kullanmasına ve taksim etmesine borçludur. Arapça'da harfler ikiye ayrılır: Birinci kısım, asıl manaya farklı manalar katmak için kullanılan الحُرُوفُ الصَّائِنَةُ "sesli harfler" denir. İkinci kısım ise bir manayı çeşitli şekillerde ifade etmek için hallerine ve durumlarına göre cüz'i değişiklikler yapıp asıl mananın korunmasını sağlayan harflerdir. Bunlar uzun veya kısa med harfleridir. Bunlara harekeler de denir."⁷¹

Harekeler, kelimelerin sarf hallerinin ve görevlerinin değişimine sebep olmakta, nahiv ilminde ilgilendiği kelime ve cümle çeşitliliğine i'râbî değişiklikler yapmaktadır. Fetha, zamme ve kesre ism-i fâil veya ism-i mef'ûl veya bina-i meçhûl yapmak için gelebilir. (مُكْرَم) (مُكْرَم) (اسْتَفْعَل) (تَفَاعَل) (فَاعَل) gibi. Arapçanın çoğu kelimesi sîga ve harflerde müttefik olsalar bile harekelerinin değişikliğinden manası da değişmiştir. Örneğin: (عَلَاقَةُ) lafzı, kesre ile maddî ilişkiye, (عَلَاقَةُ) lafzı, fetha ile de manevî ilişkiye delâlet eder. (سُحُور) lafzı, zamme ile fiile, (سُحُور) lafzı, fetha ile isme delalet edip yemek anlamına gelir. Yine; (الْجُهْدُ) lafzı, fetha ile güç ve enerji manasına, (الْجُهْدُ) lafzı ise meşakkât ve zorluk manasında kullanılır.⁷²

Kelimelerin türetilme yolunun eşyalara delâlet edecek lafızlara isim bulmadan geçtiği bilinmektedir. Yeni şeyler icat eden insanoğlu eşyalara veya manevî mefhûmlara isimler koyma zorunluluğu hissetmekte, elindeki asıl kaynakları da kullanarak kıyâs yolu ile isimler bulmaktadır. Araplar (سَمَاءُ) (سماء- gök) lafzını (سَمُو) kelimesinden türeterek onun yüksekliğine, yüceliğine delâlet etmesi için seçmişlerdir. Yine (السَّهْلُ) lafzı ise yürümeye elverişli, kolay olduğu için (سَهْلُ) (sehil) demişlerdir. Yine (السَّوْدُ) (çöl veya köy) lafzı ise açık, belirgin olduğu için bu isim verilmiştir. (السَّفَرُ) (yolculuk) lafzı, keşfetmek insanoğlunun sıfatı olduğu için konulmuştur. İslam'dan sonra yeni lafızlar türetilmiş veya eski lafızlara yeni anlamlar yüklenmiştir. Mesela: (الزَّكَاةُ) (zekat) çoğalım, yeşermek manalarında kullanılmakta, temizlik manası da bunlara eklenmiştir. (الْوَقَايَةُ) (korunma) lafzı, (الْوَقَايَةُ) (den gelmiş olup sâlih amel işlemek manası da eklenmiştir. Buna benzer (مَطْبَعَةٌ) (مَطْبَعَةٌ) (مَطْبَعَةٌ) (مَطْبَعَةٌ) (مَطْبَعَةٌ) (مَطْبَعَةٌ) gibi kelimeler türetilmiştir.⁷³

Lafızların ta'lîl yapılması sonucu manasıyla yapısı arası ilişkilerin kurulabileceğine dair Süyûtî *el-Müzhir* kitabında Zeccâc'ın (ö.855/923) şöyle dediğini rivâyet eder: "شَجَرْتُ فَلَانًا بِالرُّمْحِ) Filan kişi ile mızrakla kavga ettim." (شَجَرَ) kelime te'vîl yapılarak ağaç dallarına benzetilmiş, yapılan tartışmanın dallanıp budaklanarak fazlalaşmasını ve kavgaya dönüşmesine, yani, ağaç dallarıyla, tartışma olayı birbirlerine benzetilerek ve (شَجَرَةٌ) ismi ile (شَجَرَ) fiilinin ortak bir yönü bulunmaya çalışılmıştır. Boğaz lafzı ağacın kollarının bitiştiği dallara benzetilerek (خُلُقُوم) ismi verilmiştir⁷⁴

⁷⁰ Mübârek, *Fıkhü'l-luga*, 179.

⁷¹ Muhammed Mendûr, *Fî'l-Mîzâni'l-cedîd* (Mısır: Nahdatu Mısır li't-Tibâati ve'n-Neşr ve't-Tevzî, 2004), 1/189-192; Mübârek, *Fıkhü'l-luga*, 180-181.

⁷² Ebû Nasr İsmâîl b. Ahmed el-Cevherî, *es-Sihâh tâcu'l-luga ve sihâhu'l-arabiyye*, thk. Ahmet Abdulgafûr Attâr (b.y.: Dâru'l-İlm li'l-Melâîyîn, 1987), 2/678; Ebu'l-Hasan Alî b. İsmâîl b. Sîde el-Mursî, *el-Muhkem ve'l-muhitu'l-a'zam*, thk. Abdulhamî Hindâvî, (Beyrût: Dâru'l-Kütüb li'l-Melâîyîn, 2000), 3/185; Mübârek, *Fıkhü'l-luga*, 182.

⁷³ İsmâîl b. Abbâd b. Abbâs Sâhib b. İbâd, *el-Muhît fi'l-luga* (b.y.: by, ts), 2/98; Mübârek, *Fıkhü'l-luga*, 192.

⁷⁴ Süyûtî, *el-Müzhir*, 1/278.

Lafız ses veya seslerin gerçekleşip gerçekleşmemesine, tek veya çok, anlamlı veya anlamsız olmasına göre hakikî-hükmi/takdîrî, mühmel-mevzû/müsta'mel, müfred-mürekkeb kategorilerine ayrılır.⁷⁵ Bazı lafızlar umum mana ifade eder. Zaman içinde husus manalar da kazanabilir. Örneğin: (الجنين) lafzı, gizlemek, örtmek anlamına gelen (ج ن ن) den gelir. (الجنين) lafzının isimlendirilme sebebi annenin karnında gizlendiği için kullanılmıştır. (جنين) lafzı, genel mana itibariyle (جنين) lafzı yerine kullanılır. Ancak sadece bir sıfatından dolayı yani gizleyen, örten manası itibariyle bir alaka oluşturulur. Yine buna benzer lafızlarda bu manayı çağrıştırır. (الْحَمَلُ) (الْحَدِيقَةُ) (الرِّبَاءُ) (الرُّكَاةُ) (السِّيَارَةُ) gibi lafızlar. Bu lafızların ve benzerlerinin tam bir şekilde *cenin* kelimesinin manasını içermez. Burada mantıksal ve kıyas yoluyla tam bir uyuşma olacağı iddia edilemez. Genel manayı çağrıştırdığı için lafzın manaya delâlet izleri bulunmuş olur. Örneğin: (الدليل) lafzı, yolu gösteren şeye denir. Buna göre turistleri gezdirip bilinmeyen yerlere yönlendiren kişiye (دليل) denir. Turistlere garip, bilinmeyen yerleri tanıtan broşür ve kitaplar da (دليل) olarak isimlendirilir. Kişinin hüküm vermede yardımcı olan delillere ve hüccetlere de (الدلالة) denir. (الجارية) lafzı, Câhiliyye döneminde genç yaşta olan kız çocuğu için kullanılırdı. Daha sonra (السفينة) anlamı için de kullanılmaya başlanmıştır. Buna benzer (المشروع) lafzı, şer'i ve kanûnî olarak caiz olan şeyleri ifade eder. Günümüzde büyük işlere kalkışmaya delâlet eder. Örneğin: Köprü, baraj, gökdelen gibi büyük çaplı işleri yapmaya kalkışma olarak manası değişmiştir.⁷⁶

Arapçada ve diğer dillerde de bulunan eş anlamlı (التَّرَادُف) ve zıt anlamlı (الاضْتِدَاد) kelime yapılarının farklı olmasına karşı, manalarının eş veya zıt olması cümleye mana vermede önemli bir rol oynamaktadır. Örneğin: (الدار) kelimesi ev manasındadır. Bu kelimenin eş anlamlı (مَنْزِل) (مَسْكَن) (بَيْت) kelimeleri yerine çoğunlukla kullanılmakta ve (يَدُورُ) (دَار) fiilinden gelmektedir. (مَنْزِل) lafzı, inmek anlamına gelen (نَزَلَ) mastarından gelir. İsm-i mekan olarak şehir dışında yaşayanların veya yolcuların indiği, konakladığı yer manasında da kullanılmıştır. (مَسْكَن) lafzı, sükunet, huzur bulunan yer manasında kullanılır. (بَيْت) lafzı ise, (بَنَى) (بَنَات) fiilinden gelir, gecelenilen yer anlamını içermektedir. Buna benzer (الكتاب) lafzı, eş anlamlısı olarak (مَوْأَف) (مَجْدَل) (أَثَر) veya (أَثَر) (أَثَر) (أَثَر) lafzının eş anlamlısı olarak (عَشِير) (أَنْبَس) (زَفِيْق) (نَدِيم) gibi kelimeler kullanılmıştır. Zıt anlamlı lafızlara örnek olarak (الْحُرْمَةُ) lafzını örnek verebiliriz. Bu kelime iki zıt mana içerir ve bu iki manayı müşterek kılan şey ise (مَنْع) fiilidir. (حَرَّمَ) fiilinden müştâk olan (الْحُرْمَةُ) lafzı, yaklaşılmaması sakıncalı olan eşyalar için kullanılır ve çirkinlik, iğrençlik, kötülüğünden dolayı men edilmiş olan şeylere denir. Zina yapmak, içki içmek gibi. Ancak yine kerameti ve kudsiyetinden dolayı yaklaşılmaması ve zarar verilmesi men edilen şeyler için de kullanılır. Örneğin: (الْحَرَمُ) (الكَعْبَةُ) vb. lafızlar.⁷⁷

Lafızların manalarının değişim ve gelişim süreci canlılar gibidir. Şekil ve bina yönüyle değişimi harflerinde, seslerinde, sîgalarında gösterirler. Bir kelime bir manadan başka yeni bir manaya veya manasına yeni manalar eklenebilir ve ilk manasını da korumuş olabilir. Çoğunlukla bu değişim günler, aylar veya yıllar, hatta yüzyıllar sürebilir. Bunlara bazı örnekler verelim. (طَعَنَ) lafzı, Cahiliyye döneminde mızrakla vurmaya denirdi. İslam'dan sonra hadîs ve rivâyet ilminde rivâyetinde bozukluk ve yanlışlık bulunan kişinin durumunu bildiren bir terim olarak karşımıza çıkmıştır.⁷⁸

(السُّلُوكُ) lafzı, sûfi ıstılâhına göre Abbâsî döneminde kullanılmıştır. Psikoloji ilminde kullanılmış ve günümüzde öğrencinin ahlâkını belirten bir mana kazanmıştır.⁷⁹

⁷⁵ <https://islamansiklopedisi.org.tr/lafiz>

⁷⁶ Mübârek, *Fıkhü'l-luga*, 199.

⁷⁷ Mübârek, *Fıkhü'l-luga*, 205.

⁷⁸ İbn Manzûr, *Lisân*, 13/265.

⁷⁹ Halîl b. Ahmed, *Kitâbu'l-Ayn*, 5/311; İbn Manzûr, *Lisân*, 15/354.

(البأس) lafzı, savaş anlamına gelir. (المسأفة) lafzı, koklamak ve kokulu anlamına gelen (السوف) den gelir. (الحج) lafzı, kast manasındadır. Bunun gibi kelimeler nadir olarak manaları dışında kullanılır. (حج) lafzı, şiddet, uzaklık manaları yanında şer'î bilinen belirli şekli ve zamanı olan ibadetin yani hac ibadetinin adıdır.⁸⁰

(المنطق) lafzı, Cahiliyye döneminde ve İslâm'ın ilk dönemlerinde hadîs ve kelâm manasında kullanılmıştır. Abbâsî döneminde ise aklî kıyâs manasını ifade eder olmuş ve Yunanca'dan iktibâs edilmiştir. (الترجمة) lafzı; unvan, adres manasındadır. Şimdiki manası ise kişilerin tarihi bilgileri ve hallerini anlatan kısa anlatım manasındadır. Yine bir dilden başka bir dile yapılan çeviri işine denir. (الرميل) lafzı, daha önce devenin sırtında arkaya oturan kişiyi tasvir ederken şimdi ise iş arkadaşı, meslek arkadaşı manalarına gelmektedir. Buraya kadar ele aldığımız lafızların özel manaları unutulmuş ve yeni, geniş manaların toplandığı lafızlara dönüşmüşlerdir. Ancak eski manaları çağrıştıran ipuçlarını da ihtiva etmektedirler. Çoğu başka dillerde bu bağın çoğunlukla unutulduğu, eski manayı çağrıştıran ipuçlarından yoksun olduğu görülmektedir.⁸¹

Günümüzde kullanılan bir kelimenin istikâk manası değişmiş olabilir veya ona muvafık olabilir. Bir kelimenin manası zamanla birkaç mana kazanmış olabilir. Bir parçada bulunan bir kelimenin manasını parçasının geçtiği zamandaki manasını bilmeden açıklamak yanlışlara sebep olabilir. Örneğin: (حكومت) kelimesi hicri birinci asırda hâkim tarafından alınmış hüküm manasında kullanılmıştır. Günümüzde ise devletin karar ve yasama organına denir. (السيرة) kelimesi kabile manasında iken günümüzde ise aletlerle çalışan binme aleti manasında kullanılmaktadır. (الهاتف) çıkararı bilinmeyen ve görünmeyen ses olarak kullanılmış ve sûfilerin, müridlerin zihnine ulaşan ve hislerinden dolayı çıkardıkları sesleri ifade etmektedir. Günümüzde manası ise uzaktaki kişilerle konuşmaya yarayan hitap aleti olan telefona denilmektedir.⁸²

Kelimelerin eski ve yeni manalarını içeren bilinen en önemli sözlük İbn Fâris'in, *Mekâyîsu'l-luga* kitabıdır ki, bu kitabında her bir kelime maddesinin başlangıç manası alınmış ve asıl manası olarak tanıtılmıştır. Daha sonra ondan türeyen ve birçok asıl gibi görünen, ancak tek bir kök kelimeye ulaştırılamayan kelimeleri açıklamış, sonra türeyen kelimeleri tek bir manada toplama gayretine girmiştir.⁸³

Sonuç

- 1) İnsanoğlu çevresel faktörlerin ve ruhsal yapısının etkileriyle durumlarının, olaylarının ve yaptığı işlerinin tercümanı olan sesleri, harflerle sembolize ederek kelimeler icat etmiş, kelimelerin yapıları ve anlamları arasını uyumlu hale getirmeye çalışarak cümleler oluşturmuştur.
- 2) Arapça kelimelerinin çoğu bir vezin veya sîga kalıbında gelir ve bu kalıba giren bir kelime bu kalıbın genel manasını da içerir. Örneğin: فاعل vezninin ismi fâil olması ve işi yapanı işaret etmesi gibi.

⁸⁰ Ebû Muhammed b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî, *Garîbu'l-hadîs*, thk. Abdullâh el-Cebûrî, (b.y.: Matbaatu'l-Ânî, 1928), 2/374; Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs*, 23/472; Mübârek, *Fıkhü'l-luga*, 207.

⁸¹ İbn Manzûr, *Lisân*, 11/310; Mübârek, *Fıkhü'l-luga*, 208-210.

⁸² Muhammed Revvâs Kal'acî ve Hâmit Sâdık Kuneybî, *Mu'cemu'l-lügatu'l-fukahâ*, (b.y.: Dârü'n-Nefâis li't-Tibâati ve'n-Neşr ve't-Tevzî, 1988), 1/491; Mübârek, *Fıkhü'l-luga*, 211.

⁸³ Mübârek, *Fıkhü'l-luga*, 212.

- 3) Arap seslerinin sıfatlarından olan mechûr, mehmûs, isti'lâ, istifâl, şiddet, rihvet, inhirâf, tekrar, leyyine, itbâk, infitâh gibi sıfatları harflere ve kelimelere sirayet ederek bazı kelimelerin manalarını belirlemiştir.
- 4) Kelimelerde iki harfin aynı olması, üçüncü harfin farklı gelmesi hallerinde bu yeni kelimelerin genel manada birleşen yeni kelimeler oluşturdukları görülmektedir. Bu olayı genellememiz doğru değildir. Çünkü genel mana dışında birçok kelimenin de bulunduğunu görmüştük.
- 5) Arapça kelimelerin çoğu üç harften oluşmaktadır. Kelimelerin harflerinden birisinin zaman içinde sesi kabile veya çevre etkileriyle değişime uğrayabilir ve bu sayede yeni kelimeler türemiş olur.

Kaynakça

- Abbâs, Hasan. *en-Nahvu'l-vâfi*. b.y.: Dâru'l-Meârif, ts.
- Aksan, Doğan. *Her Yönüyle Dil-Ana Çizgileriyle Dilbilim*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2003.
- Abduttevvâb, Ramadân. *el-Medhal ilâ ilmi'l-lüga ve menâhici'l-bahsi'l-lügavî*. Kâhire: Mektebetu'l-Hancî, ts.
- Alâyîlî, Abdullâh. *Mukaddimetu li'd-dersi lugati'l-arab*. Mısır: el-Mektebetu'l-Asriyye, 2003.
- Bessâm, Burke. *İlmu'l-esvâti'l-âmm*. Lübnân: Merkezu'l-İnmâ el-Kavmî, 1988.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed. *es-Sünenu's-sağîr li'l Beyhakî*. thk. Abdulmu'tî Emîn Kal'acî. Pakistan: Câmiatu't-Dirâsatu'l-İslâmiyye, 1989.
- Buzeyd, Sâsî Hâdif. *ed-Dilâletu's-savtiyye inde İbn Cinnî mi'n-hilâlî kitâbihi'l-Hasâis*. b.y.: Câmiatu Kalem, 2009.
- Câhız, Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb. *el-Beyân ve't-tebyîn*. Lübnân: Dâru ve Mektebetu'l-Hilâl, 2002.
- Cevherî, Ebû Nasr İsmâil b. Ahmed. *es-Sihâh tâcu'l-luga ve sıhâhu'l-arabiyye*. thk. Ahmet Abdulgafûr Attâr. b.y.: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1987.
- İbn Cezerî, Şemseddîn Ebû'l-Hayr Muhammed. *et-Temhîd fi ilmi't-tecvîd*. thk. Ali Hüseyîn el-Bevvâb. Riyâd: Mektebetu'l-Meârif, 1985.
- İbn Cinnî, Ebû'l Feth Osmân. *el-Hasâis*. b.y.: el-Hey'etu'l-Mısriyyetu'l-Ammetu li'l-Kitâb, 4.Basım, ts.
- İbn Cinnî, Ebû'l Feth Osmân. *Sırru sinâati'l-i'râb*. Lübnân: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2000.
- Corcî, Zeydân. *el-Felsefetu'l-lugaviyye ve'l-elfâzu'l-arabiyye*. Beyrût: Dâru'l-Hadâse li't-Tibâati ve'n-Neşr ve't-Tevzî, 1987.
- Enbârî, Ebû'l Berekât Kemâlüddîn Abdurrahmân b. Muhammed. *Esrâru'l-arabiyye*. b.y.: Dâru'l-Erkam b. Ebi'l-Erkam, 1999.
- Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed el-Herevî. *Tehzîbu'l-luga*. thk. Muhammed İvaz Mur'ib. Lübnân: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2003.
- Ferâhîdî, Ebû Abdurrahmân el-Halîl b. Ahmed. *Kitâbu'l-Ayn*. thk. Mehdî el-Mahzûmî - İbrâhîm es-Sâmerrâî. b.y.: Dâru ve Mektebetu'l-Hilal, ts.
- Fîrûzâbâdî, Mecduddîn Ebû Tâhir Muhammed b. Ya'kûb. *el-Kâmusu'l-Muhit*. thk. Mektebu Tahkîku't-Türâs fi Müesseseti'r-Risâle. Beyrût: Müessesetu'r-Risale li't-Tibâati ve'n-Neşr ve't-Tevzî, 2005.
- Hicâzî, Mahmûd Fehmî. *İlmu'l-lugati'l-arabiyye*. b.y.: Dâru Garîb, ts.

- <https://islamansiklopedisi.org.tr>.
- Kazvînî, Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ. *Mu'cemu mekâyîsu'l-luga*. thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn. b.y.: Dâru'l-Fikr, 1979.
- Müberred, Muhammed b. Yezid. *el-Müktedab*. thk. Muhammed Abdulhâlık Azîme. Lübnân: Alemu'l-Kütüb, ts.
- Râzî, Zeyneddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Ebû Bekr. *Muhtâru's-sihâh*. thk. Yusûfu'ş-Şeyh Muhammed. Lübnân: el-Mektebetu'l-Mısriyye, 1999.
- Süyûtî. *el-Müzhîr fi ulûmi'l-lüga va envâihâ*. b.y.: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, ts.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed b. Müslim ed-Dîneverî. *Garîbu'l-hadîs*. thk. Abdullâh el-Cebûrî. b.y.: Matbaatu'l-Ânî, 1928.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fazl Cemâluddîn Muhammed Mükerrerem. *Lisânu'l-Arab*. b.y.: Dâru's-Sadr, 1993.
- İbn Sîde, Ebu'l-Hasan Alî b. İsmâîl el-Mürsî. *el-Muhkem ve'l-muhitu'l-a'zam*. thk. Abdulhamîd Hindâvî. Beyrût: Dâru'l-Kütüb li'l-Melâyîn, 2000.
- İbn Sînâ, Ebû Alî el-Hüseyn b. Abdillâh b. Alî. *Esbâbu Hudûsu'l Hurûf*. Kâhire: Matbaatu Mueyyid, 1914.
- İsmâîl b. Abbâd b. Abbâs Sâhib b. İbâd. *el-Muhîd fi'l-luga*. b.y. : y.y., ts.
- Kermilî, Ensetas Batris Cebrâîl Yûsuf Avvâd. *Mecelletu lugatu'l-arab* 2011, 9.
- Mario, Bay. *Ususu ilmu'l-luga*. çev. Ahmed Muhtâr Ömer. Kâhire: Âlemu'l-Kütüb. 2. Basım, 1983.
- Mendûr, Muhammed. *Fî'l-Mîzâni'l-cedîd*. Mısır: Nahdatu Mısır, 2004.
- Muhammed, Revvâs Kal'acı ve Hâmit- Sâdık Kuneybî. *Mu'cemu lugatu'l-fukahâ*. b.y.: Dâru'n-Nefâis li't-Tibâati ve'n-Neşr ve't-Tevzî, 1988.
- Mürsî, Ebû'l Hasan Ali. *el-Muhkem ve'l-muhiti'l-a'zam*. thk. Abdulhamîd Hindâvî. Lübnân: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2000.
- Mübârek, Muhammed. *Fikhu'l-luga ve hasâisu'l-arabiyye*. Lübnân: Daru'l-Fikr, 3. Basım, 1968.
- Nûrî, Muhammed Cevâd. *Kitâbu ilmu'l-esvâti'l-arabiyye*. Ürdün: Câmîatu'l-Kudsi'l-Mukaddese, 2007.
- Sâlih, Subhî. *Dirâsât fi fiki'l-luga*. Lübnân: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn. 10. Basım, 1983.
- Sâlim, Ahmed Muhammed ez-Zevî. "el-Halîl b. Ahmed râidu ilmu'l-esvât". *Mecelletu Kulliyetu'l-Âdâb*, 9.
- Sertkaya. Osman Fikri. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi*, 2012.
- Sîbeveyh, Ebû Bişr Amr b. Osmân b. Kanber. *el-Kitâb*. thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn. Kâhire: Mektebetü'l-Hancî, 1988.
- Talu, Mehmet. *Sarf Nahiv İlmi*. Kayseri: Fatih Enes Kitabevi, 1986.
- Temâmî, Hassân. *el-Lüga beyne'l-mi'yâriyye ve'l-vasfiyye*. Mağrib: Dâru's-Sakâfe, ts.
- Zebîdî, Muhammed b. Muhammed b. Abdurrezzâk el-Hüseynî. *Tâcu'l-Arûs min cevâhiri'l-kâmûs*. thk. Komisyon. b.y.: Daru'l-Hidâye, ts.
- Zemahşerî, Ebû'l Kâsim. *Esâsu'l-belâga*. thk. Muhammed Bâsil Ayyûnus Suûd. Lübnân: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye. Lübnân: y.y., 1998.
- Zenûn, Hâzim İsmâîl. "İhtilâfu'l-ma'nâ li-ihtilâfi'l-hurûf ve'l-harekât fi'l-Kur'âni'l-Kerîm". *Mecelletü't-Terbiyye ve'l-İlm Câmîatu'l-Mûsul* 15/4 (2008).